

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРОТИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ В КІНЦІ 1980-Х рр.: ВІД ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ОПОРУ ДО МАСОВОГО ПОЛІТИЧНОГО ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ

У статті показано динаміку розгортання громадсько-політичної активності представників української інтелігенції у період найглибшої кризи радянської комуністичної системи – від інтелектуального опору словом і пером до масового політичного опозиційного руху. Представники інтелектуальної верстви завжди були і є силою, яка не залишається осторонь тих процесів, що відбуваються в суспільстві, і прагне до цивілізованого методу вирішення проблем, котрі є постійними супутниками людського життя. Діяльною участю інтелігенції відзначився останній етап на шляху до незалежності України.

Ключові слова: українська інтелігенція; інтелектуальний опір; опозиційний рух; доба перебудови; криза радянської системи.

Представники інтелектуальної верстви завжди були і є силою, яка не залишається осторонь тих процесів, що відбуваються в суспільстві, і прагне до цивілізованого методу вирішення проблем, котрі є постійними супутниками людського життя. Діяльною участю інтелігенції відзначився останній етап на шляху до незалежності України.

На роль представників інтелігенції в українському русі опору кінця 1980-х років уже вказували у своїх працях західні радянологи А. Камінський і М. Прокоп. За А. Камінським, помітний зріст суспільної динаміки в Україні стався завдяки посиленій діяльності неформальних об'єднань, які створили представники інтелігенції. Найбільш значні з них – Українська Гельсінська спілка (УГС) та Народний рух України за перебудову (Рух), а також впливові громадські організації республіканського масштабу: Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ), історико-просвітницьке товариство «Меморіал», екологічне об'єднання «Зелений світ» та інші інституції. Серед неформальних об'єднань А. Камінський окремо виділив створені колишніми дисидентами УГС та Український культурологічний клуб, який виник одним із перших – у серпні 1987 р. Як пише дослідник, члени УГС виділялися радикальними поглядами, на відміну від інших

неформалів вони відверто, сміливо і принципово ставили гострі національні суспільні проблеми, сприяли політизації національно-культурного руху [1].

Сформульовану А. Камінським тезу про національну спрямованість громадського опору розвинув журналіст і публіцист Мирослав Прокоп. Він не піддавав сумніву того факту, що головним рушієм діяльності провідної інтелігенції була ідея державної самостійності, хоча про неї не висловлювалися відверто.

М. Прокоп відзначив роль колишніх дисидентів у русі кінця 1980-х років, він навів дані про переважну роль у дисидентському русі професійної інтелігенції (інженерів, лікарів, учителів, журналістів, учених природничого профілю) і заперечив існуючий погляд на рух опору кінця 80-х років виключно як рух українців, любителів української мови, літератури, історичної старини. Проте автор зауважив, що ідейне і програмове обличчя того руху формували літератори та письменники І. Дзюба, В. Чорновіл, В. Мороз, Є. Сверстюк [2].

Багато спостережень зарубіжних авторів підтвердилися дослідженнями А. М. Русначенка, О. Д. Бойка, В. К. Барана, інших авторів [3], написаними переважно на архівних джерелах, а також опублікованими архівними даними [4].

Узагальнююче дослідження опору національної інтелігенції в період стагнації радянської комуністичної системи залишається на часі. Спробуємо охарактеризувати в цілому громадсько-політичну діяльність представників інтелектуальної верстви в УРСР наприкінці 1980-х років, зокрема, визначимо соціальну базу руху інтелігенції, основні його напрями, властиві йому загальні тенденції.

Активність свідомої громадськості збурила катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС) 26 квітня 1986 року. Систематичний огляд періодики, зокрема, тижневика українських письменників «Літературна Україна» за 1986–1989 рр. ілюструє поступовий процес розгортання активності національно-свідомої інтелігенції, про що пише гарвардський професор, історик Роман Шпорлюк: «Чорнобиль став українською трагедією, а для письменників і митців – початковою точкою відліку у тих процесах, що почалися у 1986 р., і які я називаю культурною революцією. Українські письменники, деякі з них лауреати офіційних премій і досі лояльні прибічники системи, заявили: «Після Чорнобиля ми не можемо далі писати, як раніше» [5].

Громадянська активність інтелігенції спочатку мала національно-культурну спрямованість і так само, як і в 1960-ті роки, зосереджувалася на проблемах, «які турбували українську інтелігенцію в 60-ті роки XIX ст., на початку XX і в 1920-ті роки: захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновленню національної історії, етнографії» [6], що засвідчує їхню не випадковість, ситуаційну зумовленість політикою системної асиміляції українців, заборони української мови, культури, інших форм українського національного життя.

Громадська діяльність інтелігенції розпочалася з публікування в пресі (газеті «Літературна Україна», журналах «Жовтень», «Україна») статей з критикою діючої мовної, культурної політики відвертої русифікації, з вимогами вжиття державних заходів для виправлення існуючого становища, а з часом – з вимогами визнати українську мову державною мовою УРСР; публікування статей на раніше закриті і заборонені історичні теми та ініціювання розгортання в пресі широких

дискусій навколо діяльності історичних постатей, вузлових історичних проблем; зі створення громадсько-культурологічних об'єднань.

Публікаціями статей про голод і репресії 1930-х років, визвольні змагання 1917–1920 рр., національну символіку, про творчу спадщину забутих українських письменників, діяльність відомих історичних діячів письменники і журналісти М. Рябчук, П. Загребельний, О. Лупій, М. Жулинський, О. Мусієнко, Ю. Щербак, М. Миценко, історик С. Білокінь першими ініціювали розгортання процесу ліквідації «білих плям» історії. Вже в 1988 р. українські письменники почали відкрито розглядати голод 1932–1933 рр. як акт геноциду, що повністю заперечувалося офіційною історіографією [7].

Виключне значення для відкриття замовчуваних сторінок історії та культурного життя, популяризації надбань національної літератури, мистецтва мали альманахи українського самвидаву кінця 1980-х років – «Свшанзілля» (видавався у Львові в 1987–1989 рр.), «Пороги» (вид. в 1989 р. у Дніпропетровську), журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції «Кафедра» (вид. в 1988–1989 рр. у Львові, Одесі, Сумах, Харкові). Самвидавні «товсті» журнали готували колишні дисиденти М. Осадчий, І. Калинець та Ір. Калинець, С. Шабатура, І. Сокульський, вони відновили роль самвидаву як традиційної форми інакомислення й інтелектуального опору.

Аварія у Чорнобилі стала перевіркою горбачовської «гласності», реальну сутність якої ілюструють матеріали режимно-секретних служб Головного управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліту УРСР). Наглядові органи співпрацювали з КДБ і, як зазначалося в одному з документів, «в умовах поширення демократизації й утвердження гласності... зусилля всіх цензорських підрозділів, їхніх партійних і профспілкових організацій були зосереджені на подальшому вдосконаленню роботи по охороні державних таємниць у пресі» [8].

Зауваження політико-ідеологічного характеру були зроблені по книзі «Чорнобиль. Дні випробувань» видавництва «Радянський письменник», яка вміщувала триптих поете-

си-шестидесятниці Ірини Жиленко «Совість». У ньому говорилося про те, що внаслідок аварії на ЧАЕС український народ опинився на краю загибелі /«Наша мертва земля под землею лежить!», «Дайте хлеба и воды, Грузия, Эстония, дайте хоть бы лебеды, только без плутония»/, а ідеї про перебудову оголошувалися «старими потаскушками» [9]. Про зміст триптиха був проінформований один із керівників відділу культури ЦК КПУ. Після цього видавництво зняло зі згаданого видання обидва вірша.

У зв'язку з планами Мінатоменерго СРСР розширити Ровенську, Хмельницьку та Південноукраїнську АЕС науково-технічне товариство енергетики й електротехнічної промисловості республіки 25 серпня 1987 р. організувало обговорення техніко-економічного обґрунтування такого розширення. Обговорення із залученням наукової та інженерної громадськості було проведено і з приводу проекту спорудження третьої черги Чорнобильської АЕС. Врешті-решт довелося, з урахуванням думок інших представників науково-технічної інтелігенції, медичних працівників припинити подальше будівництво енергоблоків на Прип'яті [10].

З початку 1988 року поширилися відкриті виступи українських інтелектуалів проти офіційної політики безпеки атомної енергетики та заперечення негативного впливу аварії на здоров'я людей. В «Літературній Україні» від 21 січня 1988 р. була опублікована стаття «А який прогноз на завтра?», яка викликала справжній резонанс і поклала початок громадському обговоренню в пресі забороненої теми розвитку атомної енергетики. Автори статті, співробітники республіканської Академії наук, тринадцять українських вчених, – О. А. Алімов, М. М. Амосов, А. М. Гродзинський, Д. М. Гродзинський, Є. П. Дибан, А. М. Щербань, В. В. Зорін, В. М. Шестопапов, С. І. Дорогунцов, Г. О. Клименко, А. М. Панов, О. Є. Яковлев, інженер О. О. Русинів виявили високу громадську свідомість, навіть сміливість, з огляду на агресивно негативне ставлення Міністерства охорони здоров'я УРСР та СРСР, Держкомгідромету, Держатоменергонагляду, Мінатоменерго СРСР та інших відомств, піддавши критиці політику кількісного розширення потужностей атомних станцій.

Серед численних листів-відгуків небайдужих громадян, які надійшли до редакції «Літературної України» після виходу відкритого листа вчених і були опубліковані – лист співробітників Інституту математики АН УРСР, співробітників НТК «Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова» АН УРСР. Вчені нагадали про надрукований в «Літературній Україні» за місяць до аварії у Чорнобиль матеріал журналістки Л. Ковалевської, яка була на сполох у зв'язку з обурливою безвідповідальністю у ставленні до атомної енергетики [11]. У статті повідомлялося, що технологія будівництва п'ятого енергоблоку ЧАЕС не дотримується, зривається постачання майже всіх замовлень, обладнання прибуває або некомплектне, або – ще гірше – з явним браком. До того ж, уточнювала авторка, – ці проблеми, збільшуючись, переходили з блока на блок. Вона наголосила на неприпустимості браку при спорудженні атомних електростанцій, енергетичних об'єктів взагалі [12].

Любов Ковалевська, так само, як і інша видатна українська журналістка Алла Ярошинська, за свою громадянську мужність, за публіцистичні праці, які відіграли значну роль у справі об'єктивного аналізу ситуації, була удостоєна пізніше високої нагороди. Публіцистичну діяльність Л. Ковалевської було відзначено міжнародною жіночою премією «За мужність в журналістиці», А. Ярошинської – альтернативною Нобелівською премією «За життя, гідне людини» [13].

Вчені гуманітарних і природничо-наукових інститутів АН УРСР брали участь у заходах, організованих СПУ й об'єднаннями, створеними за його ініціативою, – «Літописець», «Клуб шанувальників рідної мови» і, перш за все, екологічної асоціації «Зелений світ». Крім членів СПУ Ю. Щербака, С. Плачинди, М. Вінграновського, І. Драча, В. Князюка до складу ініціативної групи зі створення Української асоціації «Зелений світ» увійшли співробітники установ АН УРСР, у тому числі завідувачий відділом Інституту ботаніки Д. Гродзинський, вчений секретар відділу Ради з вивчення продуктивних сил С. Дудко, завідувачі відділами цієї ж Ради Б. Піріашвілі й В. Сахаєв, головний інженер Інституту фізики О. Коваленко, науковий співробітник Інституту про-

блем онкології А. Петик, завідуючий відділом географії В. Полещук, завідувач відділом Одеського відділення Інституту економіки В. Степанов [14].

У роботі українознавчого клубу «Спадщина» (створений у січні 1988 р. при Будинку вчених АН УРСР), який визначався в документах КДБ так само, як і УКК, як «альтернативне самодіяльне об'єднання негативної спрямованості», серед інших (всього 171 чол.) брали участь 85 співробітників Академії наук УРСР, до ради «Спадщини» (11 осіб) входили співробітники академічних інститутів. Спільно з асоціацією «Зелений світ» і самодіяльними об'єднаннями «Громада», «Ноосфера» активісти «Спадщини» виступили з ініціативою проведення 13 листопада 1988 р. екологічного мітингу в Києві [15]. Мітинг громадськості відбувся і в ньому брали участь біля трьох тисяч осіб.

За оперативними даними КДБ, на засіданнях асоціації «Зелений світ» з різкою критикою урядової програми з питань екології й атомної енергетики виступали Д. Гродзинський, Ю. Малащенко (Інститут біології), Л. Преображенська (Інститут мікробіології), Є. Віноградова (Відділення географії), С. Ольштинський (Інститут геохімії і фізики мінералів).

На засіданнях асоціації 28–29, 30 жовтня 1988 р. у Будинку літераторів СПУ та Будинку художників вперше публічно пролунала ідея створення народного фронту на зразок народних фронтів республік Прибалтики. Співробітник Інституту ядерної фізики Н. Меньяло і Є. Віноградова підтримали висловлену на засіданні письменниками Ф. Бурлачуком, О. Микитенком, О. Гижою ідею створення в Україні народного фронту. Пріоритетними завданнями Українського демократичного руху (народного фронту), визначеними в його програмі, були: «а) боротьба за демонтаж адміністративно-командної системи, за політичний, економічний, культурний розвиток і суверенітет республіки, за принципову демократизацію виборчої системи, за перетворення СРСР в Союз суверенних держав на засадах конфедерації; б) активна участь у русі за збереження та відродження української мови..., боротьба за надання українській мові статусу державної мови УРСР; підтримка процесу культурного від-

родження України...; в) боротьба за збереження природного середовища України...» [16]. Останнє пріоритетне завдання передбачало змагання за вільний рівноправний доступ до інформації, домагання різко звузити об'єм секретної інформації, особливо в таких областях, як соціологія, економіка, екологія, історія.

Члени Українського культурологічного клубу, колишні політв'язні Є. Сверстюк, С. Набока, О. Шевченко, В. Шевченко, О. Гейко-Матусевич, Л. Мілявський, І. Чернявська (Набока), Л. Лохвицька, намагалися провести мітинг, присвячений річниці Чорнобильської аварії, на площі Жовтневої революції 26 квітня 1988 р., але не отримали дозволу правоохоронних органів. Як повідомлялося в документах КДБ, ініціатори створення клубу ставили завдання «пробудження національної свідомості народу з метою відокремлення України від СРСР, дискредитації державного управлінського апарату, організації демонстрацій протесту проти репресій по відношенню до українських патріотів». Для перейняття тактики і методів боротьби рекомендувалося вивчати уроки визвольних рухів в Угорщині, Польщі, Чехословаччині [17].

У 1988 році рада УКК ухвалила увійти повним складом до Української Гельсінкської спілки, що виникла на базі Української Гельсінкської групи. Соціальну основу УГС, яка нараховувала близько 30 осіб, склали колишні політв'язні Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, М. Горинь, П. Скочок, З. Красівський, О. Мешко, О. Гейко (Матусевич), В. Шевченко, В. Барладяну, Б. Горинь та інші. Важливе місце у досягненні цілей опозиціонерів за їх об'єднання й у проведенні організованої діяльності відводилося відновленню випуску легального журналу «Український вісник».

М. Горинь, Й. Тереля, І. Гель, С. Хмара та інші колишні політв'язні надали організованого, політичного характеру рухові за легалізацію уніатської (греко-католицької) церкви, який активізувався з 1987 року і займав провідне місце у діяльності національних патріотів у західних областях УРСР (Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській та Тернопільській).

В одному з партійних документів, датованому серпнем 1990 року, про УГС указано,

що «проголошена 7 липня 1988 року як правозахисна організація, спілка відразу ж зайняла відверто антикомуністичні позиції, стала консолідуючим центром для всіх антирадянських сил, відіграла помітну роль у створенні та становленні багатьох громадсько-політичних формувань деструктивного спрямування, в досягненні в окремих регіонах перемоги так званого «демократичного блоку» на виборах до місцевих Рад та Верховної Ради УРСР. Саме зусиллям УГС було створено Рух, до керівництва яким ухаєсівці ввійшли і на діяльність якого справляли визначальний вплив» [18].

28 листопада 1988 р. на засіданні письменників в клубі літераторів новообраному парткому було доручено сформувати групу сприяння перебудові. Ідея Руху від моменту публікації першого проекту програми 16 лютого 1989 р. викликала активну підтримку в широких кіл громадськості. Підтримало Рух українське добровільно-просвітницьке товариство «Меморіал», що виникло 4 березня 1989 р.

Промови взагалі і присутність на установчій конференції Руху недавніх політв'язнів – членів УГС – не могли не насторожити владу, яка всіляко перешкоджала створенню народного фронту, – забороняла мітинги на підтримку демократичних реформ, чинила репресії над організаторами мітингів, ство-

рювала образ ворога – Руху в засобах масової інформації. Взагалі в партійних колах зазначалося про недопустимість створення цієї організації.

8-10 вересня 1989 р. пройшов установчий з'їзд Руху, а 15 лютого 1990 р. в газеті «Літературна Україна» було повідомлено, що Рада Міністрів УРСР зареєструвала статут Народного руху України за перебудову. Піврічна суперечка про «потрібність» чи «непотрібність» в Україні цієї організації, що іноді переходила у пряму конфронтацію з владою, закінчилась: Рух, підтриманий у республіці сотнями тисяч людей, отримав право громадянства. В умовах боротьби національно-демократичних сил за суверенітет республіки, за національне відродження він об'єднав в своїх колах «неформальні» організації громадськості, дав поштовх зародженню і становленню багатопартійності, очолив рух за суверенізацію та незалежність України.

Відтак, в Україні керований владою перебудовний процес вийшов за рамки державно-політичного контролю завдяки високому рівню громадсько-політичної активності мас, спрямованих інтелігенцією. Представники інтелігенції відіграли важливу роль у реальному втіленні проголошеного владою бюрократичного курсу на перебудову, демократизацію і гласність, надавши цим процесам незворотного характеру.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський – Мюнхен : Укр. вільний університет, 1990. – 624 с.
2. Прокоп М. Напередодні незалежної України / М. Прокоп – Нью-Йорк. – Львів : НТШ, 1993. – 502 с.
3. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х рр. / А. Русначенко – К. : Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку : [монографія] / О. Д. Бойко – К. : ІПіЕНД, 2002. – 306 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.; Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945–2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. – К. : Генеза, 2003. – 696 с.
4. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / НАН України, Ін-т історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К. : Ін-т історії НАН України, 2009. – 454 с.; Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці незалежності України / Національна академія наук України, Інститут історії України НАН України; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 626 с.
5. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Пер. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 281, 294.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К. : Либідь, 1995. – С. 18.
7. Смольніков Ю. Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XX ст.). Теоретичний аналіз: дис... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України – К., 2005. – С. 153.

8. Отчет о работе Главлита УССР за 1988 год // Центральный державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ). – Ф. 4605. – Оп. 1. – Спр. 217. Річний звіт про діяльність Головного управління за 1988 р. – Арк. 1.
9. Там же. – Арк. 6.
10. Бушняк В. Болить душа! Болить... / В. Бушняк // Робітничая газета. – 1993. – № 34. – 19 лютого.
11. Що залишимо у спадок?: Про наболіле: Нариси, статті, інтерв'ю / Упоряд.: В. К. Князюк, В. П. Сидоренко. – К. : Радянський письменник, 1990. – С. 86.
12. Ковалевська Л. Не приватна справа / Л. Ковалевська // Літературна Україна. – 1986. – 27 березня. – № 13 (4162). – С. 1.
13. Барановська Н. П. Чорнобильська трагедія в баченнях радянської та української інтелігенції / Н. П. Барановська // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2008. – С. 75.
14. Довідка 5 Управління КДБ УРСР про зміни у тактиці діяльності закордонних ОУН, спрямованих проти УРСР. 9 листопада 1988 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. – С. 189.
15. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві Київського міського комітету КПУ К. Масику про деякі тенденції розвитку оперативної ситуації в АН УРСР 10 листопада 1988 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. – С. 198.
16. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР першому секретареві ЦК КПУ В.В.Щербицькому про задуми створення «Українського народного фронту». 2 листопада 1988 р. // ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 14 (1990 р.). – Пор. 9. – Арк. 19.
17. Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ про наміри створення антигромадського угруповання. 4 серпня 1987 р. // Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. – С. 31–32.
18. Інформація ідеологічного відділу ЦК КПУ про деякі тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань в Україні. 20 серпня 1990 р. // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2767. – Арк. 142.

Шановская О. А., ОНПУ, г. Одесса, Украина

**УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ СИСТЕМЫ В КОНЦЕ 80-Х ГОДОВ:
ОТ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ОТПОРА ДО МАССОВОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО
ОППОЗИЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ**

В статье показана динамика развития общественно-политической активности представителей украинской интеллигенции в период наиболее глубокого кризиса советской коммунистической системы – от интеллектуального отпора словом и пером до массового политического оппозиционного движения.

Ключевые слова: украинская интеллигенция; интеллектуальный отпор; оппозиционное движение; период перестройки; кризис советской системы.

Sanovska O., Odessa, Ukraine

**UKRAINIAN INTELLIGENTSIA AGAINST THE SOVIET SYSTEM IN THE LATE 80'S:
FROM INTELLECTUAL RESISTANCE TO MASS POLITICAL OPPOSITION MOVEMENT**

The article shows the dynamics of social and political activity of representatives of the Ukrainian intelligentsia during the deepest crisis of the Soviet communist system – from the intellectual resistance to the word and the pen to mass political opposition movement.

Key words: Ukrainian intelligentsia; the intellectual resistance; the opposition movement; the period of perestroika; the crisis of the Soviet system.

Рецензенти: *д-р. іст. наук професор Сінкевич Є. Г.
д-р. іст. наук, професор Котляр Ю. В.*

© Шановська О. А., 2016

Дата надходження статті до редколегії 28.01.2016